

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317307>

УДК 94(477):796-332"18/19"

HISTORY OF FOOTBALL IN UKRAINE: PRELIMINARY RESULTS AND RESEARCH PROSPECTS

Taras Vintskovskyi

Dr. Hab. (History), Associate Professor
Department of History of Ukraine
and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University,
2 Vsevolod Zmiienko St, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>E-mail: taras.ist@gmail.com

Citation:

Vintskovskyi, T. (2024) History of football in Ukraine: preliminary results and research prospects, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 81–92.

Submitted: 04.12.2024

Abstract

The goal is to analyze trends in the study of the history of football in Ukraine, to highlight the most important achievements and to determine the prospects for the study of the sport. **The methodology** is based on the use of a set of methods – primarily historiographical analysis and synthesis, the general scientific method of typology, special scientific genetic and chronological methods, which involve the study of certain structures in the process of change; they allow us to comprehend the proposed issues within the traditions of “la nouvelle histoire”, the philosophical basis of which is the idea that history is created socially or culturally. **The scientific novelty.** For the first time, a comprehensive approach to the analysis of the state of football history in Ukraine is applied; the process of development of this area of research as part of the study of cultural history in Ukrainian society is analyzed, including in the context of the existence of numerous works by not professional historians; a general scheme for further processing of the source base and thematic blocks is proposed. **The main results.** Despite the inception of academic studies on football issues in the second half of the twentieth century, they did not receive proper assessment and support for a long period of time, so they remained isolated manifestations of intellectual initiative. At the turn of the century, as multivariate

approaches to the possibilities of knowing the past penetrated the environment of Ukrainian historians, interest in studying the world's most popular sporting game increased significantly. As a result of these changes, a basic amount of scholarly production was formed, covering primarily two periods: the early twentieth century and World War II, and territorially Kyiv, Odesa, and L'viv. A separate type of product is the work of non-professional historians who have been carefully accumulating a huge amount of information for many decades, publishing it mostly in the form of statistical reference books and individual studies on the history of Ukrainian football teams. In this segment, qualitative and quantitative changes also occurred in the XXI century, when a significant number of publications, including those of a comprehensive nature, were published. It was the authors amateur historians who proposed their own scheme of reconstruction of the penetration of football into Ukrainian territory, the first tournaments of various ranks, the creation of clubs, the relationship between sports and socio-political processes, and the biographical dimension of football cultivation.

Key words: history of culture, history of sports, history of football, historiographic analysis, World War II.

ІСТОРІЯ ФУТБОЛУ В УКРАЇНІ: ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Тарас Вінцовський

Доктор історичних наук, доцент
Кафедра історії України та спеціальних
історичних дисциплін

Анотація

Мета – проаналізувати тенденції у вивченні історії футболу в Україні, виділити найголовніші досягнення та визначити перспективи у дослідженні спортивної гри.

Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Всеволода Змієнка, м. Одеса, 65082, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>
E-mail: taras.ist@gmail.com

Цитування:

Вінцковський Т. Історія футболу в Україні: попередні результати та перспективи дослідження. *Чорноморська минувшина*: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2024. Вип. 19. С. 81–92.

Отримано: 04.12.2024

1,1 д.а.

Методологія базується на залученні комплексу методів – передусім історіографічного аналізу й синтезу, загальнонаукового методу типологізації, спеціально-наукових генетичного і хронологічного методів, що передбачають дослідження певних структур у процесі змін; вони дозволяють осмислити пропонувану проблематику у межах традицій «нової історії», філософським підґрунтям якої є ідея, що історія твориться соціально або культурно.

Наукова новизна. Вперше застосовано комплексний підхід до аналізу стану вивчення історії футболу в Україні; проаналізовано процес розвитку зазначеного напрямку наукових студій як частини дослідження історії культури в українському соціумі, у тому числі в контексті існування численних праць футболофілів (не професійних істориків); запропоновано загальну схему до подальшого опрацювання джерельної бази та тематичних блоків.

Основні результати. Попри започаткування академічних студій з футбольної проблематики ще у другій половині ХХ ст., вони тривалий проміжок часу не отримали належної оцінки та підтримки, тому залишилися поодинокими проявами інтелектуальної ініціативи. На зламі століть, в умовах проникнення у середовище українських істориків поліваріантних підходів щодо можливостей пізнання минувшини, суттєво підвищився інтерес до вивчення найпопулярнішої у світі спортивної гри. Внаслідок зазначених змін сформувалася базова кількість наукової продукції, яка тематично охоплювала передусім два періоди: початок ХХ ст. й Другої світової війни, а територіально – Київ, Одесу та Львів. Окремим видом продукції стали праці не професійних істориків, які протягом багатьох десятиліть ретельно нагромаджували велетенський масив інформації, публікуючи її здебільшого у вигляді статистичних довідників й окремих досліджень з історії футбольних команд України. У цьому сегменті якісні та кількісні зміни теж припали на ХХІ ст., коли світ побачив значну кількість публікацій, у тому числі комплексного характеру. Саме автори-футболофіли (історики-аматори) запропонували власну схему реконструкції проникнення футболу на українські терени, проведення перших турнірів різних рангів, створення клубів, взаємозв'язку спорту і суспільно-політичних процесів, біографічного виміру культивування футболу.

Ключові слова: історія культури, історія спорту, історія футболу, історіографічний аналіз, Друга світова війна

Розмірковуючи про тенденції розвитку сучасної історичної науки у контексті пізнавальних можливостей «глобальної історії», І. Колесник наводила приклад формування уявлення про перспективи вивчення суспільних трансформацій у межах «довгого ХХ століття», що в останні роки пропонується як альтернатива більш уживаній дефініції про «довге ХІХ століття», як відомо запропонованій у свій час Е. Гобсбауманом. Українська історикня, аналізуючи підручник професора Каліфорнійського університету Е. Дікінсона, зауважувала, що ця епоха охоплює період із 1870 р. по 2010 р., поділяється на три періоди, у межах яких відбулася «низка політичних та економічних потрясінь, технологічних досягнень і перетворень навколишнього середовища».

Характеристика семіотики першого періоду (друга половина ХІХ – до початку ХХ ст.) пов'язана з такими явищами як демографічний вибух, масові міграції, серія економічних бумів, революції (науково-технічні, промислові, політичні), культурна глобалізація. А загальним підсумком «визрівання нової глобалізованої системи» стало формування інформаційно-мережевого суспільства. Відтак, робить висновок І. Колесник, історія України цілковито вписується у загальну картину «довгого ХХ століття» [24, с. 161–162].

Однак у парадигмі рефлексії переважної більшості істориків щодо алгоритмів висвітлення «довгих» як ХІХ ст., так і ХХ ст., традиційно випадає така складова соціокультурних

контактних зон як спорт, зокрема, один з найпопулярніших його різновидів – футбол. Навіть попри той очевидний факт, що він протягом понад півтора століття був вагомим чинником формування горизонтальних зв'язків в українському/європейському/світовому соціумі, а скоригована за рахунок цього чинника дослідницька оптика дозволяє глибше зазирнути за лаштунки суспільно-політичних процесів. Окрім сказаного, початок культивування футболу на теренах України став невід'ємною частиною модернізаційних процесів (перехід від традиційного/патріархального до модерного/сучасного суспільства), які супроводжувалися культурними і ментальними трансформаціями. Тому, як влучно висловився О. Реєнт, у системних дослідженнях поліфункціонального характеру соціуму не повинно бути розриву між різними векторами його розвитку, бо у протилежному випадку це «неминуче призведе до деформації пізнання минулого» [33, с. 4, 6].

Створена у середині XIX ст. у Великій Британії гра, яка відбивала тенденції невпинно зростаючої уваги широких верств населення до проблем тіловиховання та урізноманітнення форм дозвілля, швидкими темпами розширювала коло своїх симпатиків. На українському ґрунті, що відповідало загальноєвропейським тенденціям, на рубежі XIX – XX ст. британська розвага спочатку стала вагомим елементом фізичного виховання учнівської молоді, а незабаром перетворилася на улюблену форму заняття та відпочинку для широкого кола осіб на теренах України у складі обох імперій. Своєрідними лідерами у культивуванні футболу стали Одеса, де першість належала підданам Британської імперії, та Львову. Не випадково саме тут вперше відбувся матч за участі команди, створеної з місцевих мешканців. Тому 14 липня 1894 р. наразі вважається канонічною датою в дискусіях щодо часу зародження футболу в Україні. Зазначена подія відбулася у рамках проведення II-го злету «Гімнастичних сокільських товариств», коли організатори провели футбольний поєдинок між колективом «Гімнастично-співочого кола вчителів» та краківським «Сокулом» (з рахунком 1:0 перемогли гості) [26, с. 39].

Непересічне значення футболу для багатьох гімназистів мальовничо описував один з найвідоміших українських письменників XX ст. Ю. Смолич, який протягом 1913–1917 рр. навчався у Жмеринській чоловічій гімназії. Другу частину автобіографічної трилогії він розпочав із розділу під назвою «Команда футболістів». Через два десятки років після пережитого автор описував спорт як «наш світ, наш фетиш, нашу релігію, і ця релігія міцно єднала нас. Ми не могли вже жити один без одного і за межами футбольного поля. Ми були товариші, друзі, побратими» [31, с. 138].

Зазначеним видом тіловиховання захоплювалися сини І. Франка – Тарас (автор праці про систему тренувань і тактику футболу) і Петро, відомі історик М. Яворський, біолог С. Боржковський, громадсько-політичні й військові діячі першої половини XX ст. С. Гайдучок, Р. Шухевич, О. Сабуров тощо. Вже у той час футбол отримав виразне політичне забарвлення, свідченням чого стала сила-силенна прикладів та програмних статей у періодичній пресі. Наведемо лише один з них. Так, у статті М. Полідовича, опублікованій у львівському «Студентському віснику» (1938 р., Ч. 1-2), де порівнювалися ідеологічні настанови фізичної підготовки українців Польщі та їхніх колег (не українців) у Великій Британії, Італії та Німеччині, підкреслювалося, що футбол є «єдиним гідним репрезентантом спорту», який слід сприймати не як приємну розвагу чи видовище, а підготовку «служінню нації, людини, твердої характером, з вишколеним тілом, готової до великого історичного змагу» [34, с. 448].

Відтак не залишається сумнівів, що у системі ментальних координат значної частини українського соціуму XX ст. футбол зайняв вагоме місце, а відповідні сюжети мають усі підстави підхопити процес гуманізації історичного процесу, поглиблення вивчення минулого України крізь призму соціальних та крос-культурних комунікацій. Адже за рівнем глядацького/суспільного інтересу британська гра щонайменше не поступалася іншим надбанням культури – кіно-, театральному-, музичному-, образотворчому мистецтвам тощо.

За влучною заувагою відомої історикині Я. Верменич, «відмова від однобічних лінейних трактувань модернізації, як лише змін у виробничій сфері, потягнула за собою підвищений інтерес до різноманітних проявів соціальності і поведінкових реакцій, пропущених через «фільтр

ментальності». Комунікація людини із соціокультурною системою стала розглядатися з урахуванням значення цілого ряду факторів, як неусвідомлених (інстинкти, рефлексії), так і соціально значущих (цінності, норми, установки)» [5, с. 30]. Одним з них слід вважати чинник спорту як елементу формування соціокультурного простору впродовж XIX – XXI ст.

У довідковій літературі поняття культура (з лат. *cultura* – обробка, виховання, освіта) визначається як сукупність матеріальних і духовних надбань суспільства, які виражають історично досягнутий рівень розвитку суспільства та людини, й втілюються в результатах продуктивної діяльності. У вузькому розумінні під культурою мається на увазі сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості, а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування, а у широкому – це те, що твориться людиною [36, с. 386–387].

Попри включення до сфери культури системи тіловиховання, футбол, як недооцінений наукою соціальний феномен, фактично не інтегрувався до проблемно-тематичної палітри переважної більшості академічних студій. Традиційні лекала історичної науки в Україні формувалися навколо сюжетів, що охоплювали такі елементи культури як освіта, мистецтво, наука, релігія тощо, що мають глибоке коріння в практиках буття людини. Однак варто підкреслити, що *фізична культура* вмонтовувалася у суспільний простір за аналогічними алгоритмами типових процесів відтворення, змін і розвитку звичок, формування поведінкових стереотипів, що й інші категорії.

У результаті сконструйованих стереотипів мислення історія футболу в Україні продовжує залишатися на маргінесі наукових праць, що яскраво ілюструє Енциклопедія історії України, де тотально відсутні відповідні статті [17]. Сказане ледь не повною мірою стосується усіх рівнів репрезентації минувшини – від гранд-наративів до локальних сюжетних ліній. У XX ст. поодинокими винятками слід вважати хіба що доробок Є. Чернової [38], В. Кізченка [23], О. Вацеби [3].

Вихід за рамки лімітованих специфічними фабулами знань, збагачення контекстів презентації минулого за рахунок досліджень безпосередньо з історії футболу комплексно розпочалося лише у XXI ст. [19; 35]. При цьому окреслена тенденція притаманна здебільшого двом періодам: початку культивування футболу на українських теренах [34] й Другої світової війни, а обмеженість тематичної палітри випукло відстежується за профільним бібліографічним показником [21]. Передусім слід виділити працю В. Гінди, присвячену спорту в умовах нацистської окупації, де футболу автор виділив значну частину обсягу текстів [11]. Тематику Другої світової війни також розробляли Т. Євстаф'єва [18], В. Пристайко [29] і В. Гедз [10].

Наукова спадщина з визначеної проблематики відкладається й за рахунок розвідок, присвячених футбольним змаганням у Північному Причорномор'ї впродовж 1908-1919 рр. [4; 16; 13; 7]. Поза виділеними хронологічними та тематичними рамками виконані дослідження у контексті вивчення культивування футболу в навчальних закладах Одеси [6], у Дрогобичі періоду перебування в складі Польської республіки [25], специфіки проведення змагань за участі інтернованих військових УГА, які випробували свої сили у протистоянні зі спортсменами однієї з провідних футбольних країн світу [1] тощо. Поступово з'являються праці історіографічного та джерелознавчого характеру [14]. Навіть поверховий аналіз зазначених публікацій засвідчує їхню тематичну фрагментаризацію, позаяк у них розкривається лише локальна проблематика.

Моніторинг інформаційного поля інших країн Європи дає підстави припустити, що за межами України історія футболу теж вивчається радше спорадично, ніж системно. Однак не залишається сумнівів, що з кожним десятиліттям у найрізноманітніших наукових центрах світу окреслена тенденція лише пришвидшуватиметься. Станом на сьогодні свій внесок у проблематику зробив угорський дослідник П. Сегеді, який на кафедрі соціології та соціальної політики в Університеті Корвіна (Будапешт) захистив дисертацію про футбол у Дебрецені до 1945 р. [46].

Також слід назвати британського автора А. Харві, який висвітлив перших сто років у розвитку «гри мільйонів» з точки зору глобалізаційних тенденцій [42], професора Жешувського університету й Doctor Honoris Causa Львівського державного університету фізичної культури

С. Заборняка, що підготував монографію про фізичну культуру, у тому числі й футбол, у середовищі української меншини Польської Республіки [47], турецького науковця О. Коджатюрка, котрий проаналізував обставини приїзду стамбульського «Фенербахче» на матч до Одеси [43], французького історика Ф. Лега, який вивчав міжнародні відносини з початку ХХ ст. до Другої світової війни крізь оптику історії футболу [44].

Винятком слід вважати функціонування науково-дослідного центру/осередку дослідження історії футболу, створеного французьким вченим П. Дітші, який працює на посаді професора сучасної історії в Університеті Франш-Конте та є там директором Центру Люсьєна Февра. Його перу належить ґрунтовна монографія з окресленої тематики [40], а з 2022 р. вчений редагує спеціалізований журнал під назвою «Football(s). Histoire, culture, économie, société» («Футбол(и). Історія, культура, економіка, суспільство»). Зокрема перший випуск був присвячений розіграшам Кубків світу, а другий – дискусіям про футбол як «народну» і «глобальну» гру [41]. До слова, у прем'єрному томі світ побачила стаття про долю клубів Криму і Донбасу з початком теперішньої російсько-української війни [45].

Зрештою узагальнюючі праці з історії футболу в Україні усе-таки існують [32; 28]. Вони підготовлені футболофілами, себто представниками різних професій, часто спортивними журналістами, котрі не мають історичної освіти, однак демонструють енциклопедичний рівень фактологічних знань з найрізноманітніших аспектів історії футболу, подекуди й системний погляд на британську гру як соціальне явище, виходячи за межі описовості спортивного процесу. Їх зусиллями вдалося накопичити солідний емпіричний матеріал як у вигляді статистики [12; 22], так і аналітичних узагальнень [26; 9; 15; 27]⁸, який не лише не варто ігнорувати фаховими істориками, але й активно залучати до наукових студій. Адже статистики та автори-аматори протягом десятків років здійснювали наполегливу пошукову роботу, підсумовували зібраний матеріал у довідниках, газетних статтях (тепер і на спеціалізованих сайтах), популярних виданнях, особистих архівах.

Не менш вагомим доробком футболофілів є першість у розробці методологічних підходів щодо освоєння заявленої проблематики. На нашу думку необхідно зупинитися на найважливіших з них. Головним принципом у відборі критеріїв дослідження футболу є проведення турнірів або окремих ігор згідно офіційно затверджених Міжнародною федерацією футболу (ФІФА) правилами. Бо не кожна забава з м'ячем, яка присутня у повсякденному житті, може потрапити до проблемного поля історичної науки. При цьому футбольний матч має супроводжуватися наявністю чітко визначених (не обов'язково професійних) команд, точною або принаймні орієнтовною датою їх зустрічі, майданчиком відповідних розмірів тощо.

Полемічним залишається питання про датування проведення першого футбольного поєдинку у визначеному населеному пункті/регіоні/країні. Таким слід вважати двобій між командами, складеними винятково з іноземців (як у випадку з Одесою⁹), чи точку відліку варто обирати згідно участі у грі бодай однієї команди, сформованої з місцевих мешканців (як у Львові)? Навіть не дискутувалося питання як трактувати ситуацію, коли на футбольне поле вийшов комбінований склад однієї з команд? Універсального підходу ні академічна наука, ні історики-аматори не виробили, однак переважна більшість українських футболофілів відкидають варіант інклюзивності.

Суголосною слід вважати дискусію про час створення збірної України. Частина футболофілів (киянин А. Коломієць, черкащанин В. Стріха та інші) вже давно анонсували роботу над пошуком матеріалів та підготовкою книги з цієї проблематики. У подібній полеміці здебільшого оперують двома відправними датами – перша половина 1920-х років (створення

⁸ Авторами текстів з історії футболу в Україні є декілька десятків футболофілів.

⁹ Спортивний журналіст Б. Галинський у 1969 р., з посиланням на футбольний щорічник Російської імперії, актуалізував тему про проведення у 1878 р. зусиллями членів Одеського британського атлетичного клубу першої на теренах міста футбольної зустрічі. А 23 січня 1887 р. у газеті «Одесский вестник» було анонсовано проведення матчу між підданими британської корони, які «на майдані за чумною горою» планували зійтися у двобой, починаючи з 16.00 год. 25 січня.

команди УСРР) та 1992 р. Аргументами другого підходу є наступні тези: 1) збірна УСРР/УРСР ніколи не була членом ФІФА, бо репрезентувала частину СРСР, а її гравці не мали українського паспорта; відтак її матчі не входять до офіційного реєстру міжнародних організацій, 2) територія УРСР до 1954 р. не співпадала з міжнародно визнаними кордонами сучасної держави, а до 1945 р. до збірної не входили найвправніші виконавці із західних регіонів, 3) склад збірної УРСР визначався за місцем проживання (інколи тимчасового), що дозволяло футболістам протягом кар'єри виступати за збірні різних республік СРСР.

На користь 1920-х років слід висунути не менш вагомі аргументи: 1) у світовій практиці існує чимало випадків існування збірних юридично невизнаних країн або частин інших держав (Шотландія, Уельс, Каталонія, Басконія та інші), 2) до складу команди здебільшого входили місцеві вихованці, тому така збірна презентувала на загальносоюзній арені саме українську спільноту, 3) у такий спосіб вкотре підкреслюються багатолітні й славетні традиції українського футболу.

Також потребує серйозного обґрунтування методологія встановлення віку футбольних клубів або команд. Адже у певних випадках футболофіли штучно приписують ланцюжок правонаступності командам з ідентичною або схожою назвою. Навіть якщо частина з них відійшла у небуття понад півстоліття назад. Вочевидь у таких випадках за основу слід брати правовий статус клубів, обставини тимчасового або остаточного припинення існування, наприклад, у воєнний час.

Вивчення історії футболу тісно пов'язано з циклічністю проведення змагань, що визначає необхідність вибудовувати структуру будь-якої розвідки у кореляції з тривалістю сезону. Зазначена особливість фактично виключає можливість довільного вибору предмету дослідження з точки зору темпоральності процесу. Перед потенційними дослідниками постає завдання рухатися від одного року/сезону до наступного, аналізуючи увесь комплекс спортивних, суспільно-політичних, нерідко й соціально-економічних процесів, адже фінансова складова залишалася вагомим чинником культивування британської гри упродовж усього періоду її існування.

Характерними рисами відрізняється й робота з джерелами. На відміну від класичних історичних розвідок, найбільш репрезентативними залишаються періодичні видання. До них застосовуються традиційні методи джерелознавчого аналізу, виходячи зі специфіки публікацій матеріалів у газетах та журналах, як профільного призначення, так і загальнополітичних. Мас-медіа в оперативному режимі доносили читачам дані про змагання, наводили статистику матчів, подавали огляди найважливіших поєдинків, інтерв'ю, рішення керівних структур з поточних справ та інше. Саме завдяки періодичній пресі вдалося реконструювати обставини поширення футболу на українських землях у складі обох імперій, відтворити перипетії спортивного життя в різних регіонах протягом ХХ ст.

Для першої половини минулого століття особливу цінність зберігають евристичні можливості таких часописів як «Słowo polskie», «Chwila», «Echo Kapackie», «Діло», «Спорт», «Готові», «Змаг» (усі – Львів), «Одесский листок», «Спорт и наука», «Спортивная жизнь», «Шквал» (усі – Одеса), «Спорт и игры», «Спорт» (обидва – Київ), «Przegląd Sportowy», «Rocznik Polskiego Związku Piłki Nożnej» (обидва – Краків), «Ежегодник Всероссийского Футбольного Союза», «Русский спорт», «К спорту» (усі – Москва) та багато інших. Прикметно, що в епоху суспільних катаклізмів редколегії видань по-різному реагували на присутність футболу в публічному просторі. Якщо у роки Першої світової війни та революцій дописувачі найчастіше або мінімізували, або повністю відмовлялися від заміток на спортивну тематику, то у часи Другої світової війни газети на постійній основі друкували матеріали щодо перипетій футбольного життя в усіх окупаційних зонах. Сказане стосується таких мас-медіа як «Львівські вісті», «До Перемоги» (Львів), «Дрогобицьке слово», «Одесская газета», «Молва» (Одеса) та інші. Суттєво спрощує роботу з мас-медіа одне з небагатьох профільних археографічних видань, автор якого упорядкував значну кількість дописів у періодичній пресі Галичини першої третини ХХ ст. [37].

Окремо слід виділити інформаційний потенціал британської преси («Daily Mail», «Daily Express» та багатьох інших), забігаючи наперед і архівосховищ острівної країни, на предмет пошуку оглядів/звітів про діяльність Одеського британського атлетичного клубу, який першим

культивував улюблену гру на теренах України. Щоправда на початках члени ОБАК залучали до своїх розваг винятково підданих британської корони, що протягом багатьох десятиліть слугувало підживленню дискусії про місце і час проникнення футболу до українських земель. Сказане стосується й спеціалізованих часописів Чехословаччини, Угорщини та Румунії 1920–1930-х років, в яких регулярно друкувалися матеріали з футбольної тематики.

Цілком очевидно, що ще більш вражаючою є кількість періодичних видань другої половини ХХ ст., які на усіх рівнях – від загальносоюзного до районного – висвітлювали спортивне життя країни або населеного пункту. До них передусім належать «Спортивна газета», «Український футбол», «Футбол» (усі – Київ), «Советский спорт», «Футбол», «Спорт-Експрес» (усі – Москва). На рубежі 1980-1990-х років почала формуватися мережа клубних мас-медіа, колективи яких діяли у річищі інформування уболівальників як в історичній ретроспективі, так і щодо поточних справ.

Досліджуючи періодичну пресу слід мати на увазі, що поміщена на її шпальтах інформація не завжди точно віддзеркалювала подію, що пов'язано з низкою чинників – слабким рівнем комунікації між учасниками змагань, подекуди недостатньою фаховою підготовкою журналістів, у тому числі гіпертрофованим суб'єктивізм по відношенню до учасників турнірів, друкарські помилки, у роки СРСР ще й цензуру. Відтак постає питання про верифікацію отриманої інформації.

До оповідних писемних джерел також відноситься комплекс его-джерел, представлених передусім мемуаристикою. Свої спогади залишила значна кількість славетних футболістів, починаючи з провідного форварда київського «Динамо» 1930-х років К. Щегоцького [39] і його сучасника, нападника львівської «України» О. Скоценка [30]. Їх справу продовжили Ю. Войнов [8], О. Блохін [2] та багато інших. Чималим евристичним потенціалом володіють приватні колекції документів, у тому числі тренерські щоденники, у яких міститься цінна інформація про підготовку команд до сезону та проведених матчів, їх склади, авторів голів, отримані попередження, вилучення, особливі примітки. У багатьох випадках, особливо якщо йдеться про колективи нижчого рангу, вони залишаються єдиним джерелом інформації та потенційно можуть слугувати основою для формування наукових знань.

Проблему верифікації отриманих з нарративних джерел даних можна вирішити за допомогою актуалізації інформації, отриманої з публічно-правових документів, які виникли внаслідок діяльності органів влади та інших установ. Проте залучення такого різновиду джерел до академічних студій фактично перебуває на зародковій стадії. Перші кроки у напрямі систематизації актових матеріалів зробили за межами України [20]. Подібний приклад варто активно застосувати до археографічного супроводу окресленого сегменту досліджень, передусім завдяки архівосховищам Києва, в яких сконцентрована найповніша підбірка справ.

Зокрема йдеться про наступні фонди ЦДАВО України: 3959 (Український Центральний Комітет, м. Краків (Польща)), 4650 (Центральна рада добровільного спортивного товариства «Авангард» Київ), 4673 (Українська республіканська рада Всесоюзного фізкультурно-спортивного ордена Леніна товариства «Динамо» Київ), 4717 (Українська республіканська рада Добровільного спортивного товариства «Буревісник» м. Київ), 4718 (Українська республіканська рада Добровільного спортивного товариства «Червона Зірка», м. Київ), 4781 (Українська республіканська рада Всесоюзного профспілково-кооперативного Добровільного спортивного ордена Леніна товариства «Спартак», м. Київ), 4785 (Українська республіканська рада Всесоюзного спортивного товариства «Трудові резерви», м. Київ), 4854 (Українська республіканська рада добровільного спортивного товариства «Харчовик», м. Київ), 5058 (Українська республіканська рада Добровільного спортивного товариства «Урожай» Київ), 5090 (Державні органи України у справах сім'ї, молоді та спорту (об'єднаний фонд)), 5091 (Рада спілок спортивних товариств і організацій УРСР, м. Київ).

Проблемам тіловиховання присвячені окремі фонди ЦДА у Львові: 312 (Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько» м. Львів), 624 (Український спортивний союз, м. Львів). Чимало інформації зберігається в більшості обласних архівів України.

Специфічним різновидом джерел за способом кодування інформації є не лише фото- і відеоматеріали, які нерідко допомагають реконструювати епізоди минулого на рівні особистісного виміру, сформувані образність досліджуваної проблематики, але й програмки до матчів. Вони регулярно друкувалися у більшості міст України починаючи з середини ХХ ст., призначалися для широкої цільової аудиторії (фахівців й уболівальників) та супроводжувалися історичними екскурсами щодо традицій поширення футболу у визначеному населеному пункті або регіоні, становлення команд/клубів, розкривалися нюанси біографій гравців і тренерів тощо. Значні за обсягом колекції футбольних програмок здебільшого зберігаються в приватних колекціях, інколи в спортивних музеях, й протягом багатьох десятиліть є предметом обміну та продажу, що робить їх доступними для пошуку й подальшої аналітичної роботи. За походженням вони поділяються на офіційні та приватні, а за способом творення – на друквані й електронні.

Отже, дослідження феномену футболу як явища, що має глобальний вимір, забезпечення його методологічного супроводу давно стало викликом для наукової спільноти України. Попри започаткування академічних студій з окресленої проблематики ще у другій половині ХХ ст., вони тривалий проміжок часу не отримали належної оцінки та підтримки, тому залишилися поодинокими проявами інтелектуальної ініціативи. На зламі століть, в умовах проникнення у середовище українських істориків поліваріантних підходів щодо можливостей пізнання минушини, суттєво підвищився інтерес до вивчення найпопулярнішої у світі спортивної гри. Внаслідок зазначених змін сформувалася базова кількість наукової продукції, яка тематично охоплювала передусім два періоди: початок ХХ ст. й Другої світової війни, а територіально – Київ, Одесу та Львів.

Окремим видом продукції стали праці не професійних істориків, які протягом багатьох десятиліть ретельно нагромаджували велетенський масив інформації, публікуючи її здебільшого у вигляді статистичних довідників й окремих досліджень з історії футбольних команд України. У цьому сегменті якісні та кількісні зміни теж припали на ХХІ ст., коли світ побачив значну кількість публікацій, у тому числі комплексного характеру. Саме автори-футболофіли (історики-аматори) запропонували власну схему реконструкції проникнення футболу на українські терени, проведення перших турнірів різних рангів, створення клубів, взаємозв'язку спорту і суспільно-політичних процесів, біографічного виміру культивування футболу тощо.

Разом з тим, на обох рівнях функціонування дослідницьких ініціатив (професійній та аматорській) досі відсутня синтетична праця з історії футболу в Україні від зародження до сьогодення. Що повинно стати пріоритетом на найближче десятиліття, а її структурними елементами (що не заперечує існування самостійного дискурсу) можуть бути наступні складові:

– витоки й генеза британського дозвілля в тих субрегіонах України, котрі наразі залишаються поза увагою істориків;

– створення перших футбольних клубів; проведення міських і загальноукраїнських змагань;

– історія збірної України;

– програмні та ідеологічні засади розвитку футболу в Україні, вплив суспільно-політичних процесів у Російській та Австро-Угорській імперіях, Польщі, Румунії, Чехословаччині, СРСР на культивування гри, що дає можливість додатково виявити алгоритми конструювання конфліктних зон;

– мобілізаційна функція футболу, його соціальні аспекти, створення знакових систем та прояви насилля у середовищі уболівальницького загалу, який застосовував власне моделювання ідентифікації соціуму за принципом «ми – вони»;

– гендерні студії, позаяк фактично не висвітлена історія функціонування жіночого футболу;

– історія аматорського футболу; зокрема актуальним завданням у згаданому річищі вважаємо створення цілісної картини проведення футбольних змагань у студентському середовищі, їх комунікації з професійним спортом. Сказане повною мірою стосується й українських студентських організацій, котрі функціонували за межами українських земель. Для прикладу в Чехословаччині 1920–1930-х років, що у достатній мірі забезпечено документами ЦДАВО України.

Відтак українське інтелектуальне середовище має усі можливості розвиватися суголосно тенденцій світової історичної науки, здійснюючи комплексні дослідження з історії футболу в Україні та за її межами.

Джерела і література:

1. Антонишин А., Срібняк І., Хлебїна А. Футбол як чільна складова спортивного дозвілля інтернованих вояків Української галицької армії в Чехословаччині (1919–1922 рр.). *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. Науково-теоретичний журнал. 2021. №3. С. 89–95.
2. Блохин О. Гол, который я не забил: Повесть о футболе. Лит. запись Заседы И. И. К.: Молодь, 1981. 160 с.
3. Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. 232 с.
4. Вербицький В. А. Розвиток фізкультури і спорту в навчальних закладах Півдня України (початок ХХ ст.). *Історичний архів*. Наукові студії. Миколаїв, 2008. Вип. 2. С. 116–122.
5. Верменич Я. «Війни ідентичностей»: українсько-російське цивілізаційне протистояння у когнітивно-дискурсивному вимірі. Нарис / Відповідальний редактор В. А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2023. 87 с.
6. Вінцовський Т. Нариси історії футболу в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Одеса: «Освіта України», 2019. 292 с.
7. Вінцовський Т. Футбол в Одесі на початку революції 1917 р.: приклад «Маккабі». *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету* : збірник наукових праць. Серія: Історичні науки. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2022. Вип. 57. С. 25–33.
8. Войнов Ю. М. На футбольних меридіанах: записки спортсмена. 2-е вид., доп. К.: Молодь, 1962. 261 с.
9. Галинский Б. В. Черноморцы: записки о футболе. Одесса: Маяк, 1969. 174 с.
10. Гедз В. А. «Матч смерті» та інші ігри команди «Старт»: до історіографічної проблеми. *Сумський історико-архівний журнал*. 2013. №XX. С. 18–24.
11. Гінда В. Спорт в Україні під нацистською свастикою. К.: Арій, 2023. 400 с.
12. Гнатюк В. Новітня історія українського футболу. 1992-2001. Короткий енциклопедичний довідник. Вид. 2-е, випр. і доп. Кривий Ріг, 2002. 80 с.
13. Гончарук Т., Погуляев А. Чемпіонат Російської імперії з футболу 1913 р. на шпальтах одеських газет. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2014. №13. С. 24–27.
14. Грегуль Д. Український спорт під окупацією країн «Осі»: історіографічний та джерелознавчий аспекти. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий журнал. К., 2020. № 4(30). С. 33–44.
15. Двойнисюк А., Кутовой Б. Футбольный Николаев. Николаев: Атолл, 2008. 488 с.
16. Демидова І. В. Розвиток культурно-спортивних осередків Миколаївщини в ХІХ – на початку ХХ століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Історичні науки. Миколаїв, 2012. Вип. 3 (33). С. 337–341.
17. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т – Я. 784 с.
18. Євстаф'єва Т. Футбольні матчі 1942 року в Києві. *Київ і кияни*. Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва). К.: Кий, 2002. Вип.2. С. 34–40.
19. Зубалій М. Д., Зубалій В. М. Історичні першоджерела українського футболу. *Теорія і практика фізичного виховання*. Науково-методичний журнал / Донецький національний університет. Донецьк, 2004. №3. С. 227–236.
20. Игра миллионов под партийным контролем: Советский футбол по документам ЦК КПСС / Под. ред.. Томиной Н., Прокуменщикова М. Сост. Казарина И. В., Конова Т. Ю., Прокуменщиков М. Ю. М.: Международный фонд «Демократия», 2017. 784 с.
21. Історія футболу в Україні: бібліогр. покажч. / Держ. закл. «Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка»; уклад.: Т. О. Соколовська, В. О. Ярошик. Харків, 2012. 270 с.
22. Карман Ю. В. История чемпионатов Украины по футболу в 5 томах. К.: ООО «Издательский Дом Украинский Медиа Холдинг», 2011.
23. Кізченко В. І. З історії розвитку спорту на Україні (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 1980. №7. С. 94–102.

24. Колесник І. Глобальна історія як квест для українських істориків. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 143–164.
25. Лазорак Б. Спортивна хроніка «міжвоєнного Дрогобича». *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. Вип. XVII–XVIII. Дрогобич: Коло, 2014. С. 314–340.
26. Люпа Б. М., Грисьо Я. А., Яремко І. Я. Хроніки львівського футболу / За ред. Б. М. Люпи. Львів : ЛА «Піраміда», 2015. Т. 1 (II половина XIX ст. – 1965 р.). 596 с.
27. Мандзюк Д. Копаний м'яч. Коротка історія українського футболу в Галичині. 1909–1944. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 416 с.
28. Перші кроки футболу України / Автор-упорядник А. Ф. Коломієць. К., 2019. Т. I. 304 с.; Київ, 2020. Т. II. 336 с.
29. Пристайко В. І. Чи був «матч смерті»? Документи свідчать. Київ: ЕксОб, 2006. 176 с.
30. Скоцень О. З футболем у світ. Спомини. Торонто, 1985. 638 с.
31. Смолич Ю. К. Твори: У 8-и т. Т. 1 / Упоряд. О. Г. Смолич, передм. П. А. Загребельного. К.: Дніпро, 1983. 735 с.
32. Сорока Ю. В. Історія українського футболу. Харків: Фолио, 2012. 378 с.
33. Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Аналітична записка / Співробітники відділу історії України XIX – початку XX ст. [Відповідальний редактор О.П. Реєнт]. К.: Інститут історії України Національної академії наук України, 2023. 98 с.
34. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини. Тернопіль: Економічна думка, 2001. 694 с.
35. Українському футболу 115 років: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 26 листопада 2009 р.). Львів, 2009. 105 с.
36. Філософський словник соціальних термінів. Харків: Корвін, 2002. 672 с.
37. Хроніки копаного м'яча. Історія українського футболу в Галичині очима сучасників. Частина 1. 1909-1927 / упор. Д. Мандзюк. Львів, 2022. 280 с.
38. Чернова Е. М. Развитие физической культуры и спорта на Украине за 40 лет Советской власти. *Труды Киевского института физкультуры*. К., 1958. Вып. 4. С. 228–255.
39. Шегоцький К. В. У грі та поза грою. Спогади футболіста. К.: Здоров'я, 1972. 152 с.
40. Dietchy P. Histoire du football. Paris, 2010. 619 p.
41. Football(s). Histoire, culture, économie, société. N 1. La Coupe du monde dans toutes ses dimensions. 2022. 221 p.; Football(s). Histoire, culture, économie, société. N 2. Le football anglais entre «people`s game» et «global game». 2023. 230 p.
42. Harvey A. Football: The First Hundred Years : the Untold Story. *Sport in the global society*. London: Psychology Press, 2005. 289 p.
43. Kocatürk Ö. Fenerbahçe football team's journey to Russia (8-22 June 1914). *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 2015. Vol. 10/9 Summer. P. 341–366.
44. Legat F. Géopolitique du football, 1900-1939. T 1. Paris: BiblioMonde Éditions, 2022. 304 p.
45. Ruzhelnik O. Annexés et déplacés : les clubs de football ukrainiens de Crimée et du Donbass depuis 2014. *Football(s). Histoire, culture, économie, société*. N 1. La Coupe du monde dans toutes ses dimensions. 2022. P. 125–136.
46. Szegedi P. Pozíciók és oppozíciók: a futballmező kialakulása, struktúrája és dinamikája Az 1945 előtti debreceni labdarúgás történet-szociológiai elemzése. Budapest, 2005. 286 ol.
47. Zaborniak S. Kultura fizyczna ludności ukraińskiej na ziemiach polskich (1868–1939). Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. 543 s.

References:

1. Antonyshyn, A., Sribniak, I., Khliebina, A. (2021) Futbol iak chil'na skladova sportyvnoho dozvillia internovanykh voiakiv Ukrain's'koi halyts'koi armii v Chekhoslovachchyni (1919–1922 gg.). *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia i sportu. Naukovo-teoretychnyj zhurnal*. №3. S. 89–95 [in Ukrainian].
2. Blokhin, O. (1981) Gol, kotoryj ya ne zabil: Povest' o futbole. K. 160 s. [in Russian].
3. Vatseba, O. (1997) Narysy z istorii sportyvnoho rukhu v Zakhidnij Ukraini. Ivano-Frankivs'k. 232 s. [in Ukrainian].

4. Verbyts'kyj, V. A. (2008) Rozvytok fizkul'tury i sportu v navchal'nykh zakladakh Pivdnia Ukrainy (pochatok XX st.). *Istorychnyj arkhiv. Naukovi studii*. Mykolaiv. Vyp. 2. S. 116–122 [in Ukrainian].
5. Vermenych, Ya. (2023) «Vijny identychnostej»: ukrains'ko-rosijs'ke tsyvilizatsijne protystoiannia u kohnityvno-dyskursijnomu vymiri. K. 87 s. [in Ukrainian].
6. Vintskovs'kyi, T. (2019) Narysy istorii futbolu v Odes'komu natsional'nomu universyteti imeni I. I. Mechnykova. Odesa. 292 s. [in Ukrainian].
7. Vintskovs'kyi, T. (2022) Futbol v Odesi na pochatku revoliutsii 1917 r.: pryklad «Makkabi». *Naukovyj visnyk Izmail's'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu : zbirnyk naukovykh prats'.* Serii: *Istorychni nauky*. Izmail. Vyp. 57. S. 25–33 [in Ukrainian].
8. Vojnov, Yu. M. (1962) Na futbol'nykh merydianakh: zapysky sportsmena. K. 261 s. [in Ukrainian].
9. Galinskij, B. V. (1969) Chernomorcy: zapiski o futbole. Odessa. 174 s. [in Russian].
10. Hedz, V. A. (2013) «Match smerti» ta inshi ihry komandy «Start»: do istoriohrafichnoi problemy. *Sums'kyj istoryko-arkhivnyj zhurnal*. №XX. S. 18–24 [in Ukrainian].
11. Hinda, V. (2023) Sport v Ukraini pid natsysts'koju svastykoju. K. 400 s. [in Ukrainian].
12. Hnatiuk, V. (2002) Novitnia istoriia ukrains'koho futbolu. 1992–2001. Korotkyj entsyklopedychnyj dovidnyk. Kryvyj Rih. 80 s. [in Ukrainian].
13. Honcharuk, T., Pohuliaiev, A. (2014) Chempionat Rosijs'koi imperii z futbolu 1913 g. na shpal'takh odes'kykh hazet. *Visnyk Odes'koho istoryko-kraieznavchoho muzeiu*. №13. S. 24–27 [in Ukrainian].
14. Hrehul', D. (2020) Ukrains'kyj sport pid okupatsiieiu krain «Osi»: istoriohrafichnyj ta dzhereloznavchij aspekty. *Vijs'kovo-istorychnyj merydian. Elektronnyj naukovyj zhurnal*. K. № 4(30). S. 33–44 [in Ukrainian].
15. Dvojnisyuk, A., Kutovoj, B. (2008) Futbol'nyj Nikolaev. Nikolaev. 488 s. [in Russian].
16. Demydova, I. V. (2012) Rozvytok kul'turno-sportyvnykh osередkiv Mykolaivs'koho universytetu imeni V. O. Sukhomlyns'koho. *Istorychni nauky*. Mykolaiv. Vyp. 3 (33). S. 337–341 [in Ukrainian].
17. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. (2013) Kyiv. T. 10. 784 s. [in Ukrainian].
18. Yevstaf'ieva, T. (2002). Futbol'ni matchi 1942 roku v Kyievi. *Kyiv i kyiany. Materialy schorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. K. Vyp.2. S. 34–40 [in Ukrainian].
19. Zubalij, M. D., Zubalij, V. M. (2004) Istorychni pershodzherela ukrains'koho futbolu. *Teoriia i praktyka fizychnoho vykhovannia. Naukovo-metodychnyj zhurnal*. Donets'k. №3. S. 227–236 [in Ukrainian].
20. Igra millionov pod partijnym kontrolem: Sovetskij futbol po dokumentam CK KPSS (2017) M. 784 s. [in Russian].
21. Istoriiia futbolu v Ukraini: bibliohr. pokazhch. (2012) Kharkiv. 270 s. [in Ukrainian].
22. Karman, Yu. V. (2011) Istorija chempionatov Ukrainy po futbolu v 5 tomax. K. [in Russian].
23. Kizchenko, V. I. (1980) Z istorii rozvytku sportu na Ukraini (kinets' XIX – poch. XX st.). *Ukrain'kyj istorychnyj zhurnal*. №7. S. 94–102 [in Ukrainian].
24. Kolesnyk, I. (2021) Global'na istoriia iak kvest dlia ukrains'kykh istorykiv. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. № 5. S. 143–164 [in Ukrainian].
25. Lazorak, B. (2014) Sportyvna khronika «mizhvoiennoho Drohobycha». *Drohobys'kyj kraieznavchij zbirnyk*. Vyp. XVII–XVIII. Drohobych. S. 314–340 [in Ukrainian].
26. Liupa, B. M., Hrys'o, Ya. A., Yaremko, I. Ya. (2015) Khroniky l'vivs'koho futbolu L'viv : LA «Piramida». T. 1 (II polovyna XIX st. – 1965 r.). 596 s. [in Ukrainian].
27. Mandziuk, D. (2016) Kopanyj m'iach. Korotka istoriia ukrains'koho futbolu v Halychyni. 1909–1944. L'viv. 416 s. [in Ukrainian].
28. Pershi kroky futbolu Ukrainy. (2019–2020) Kyiv. T. I. 304 s.; K. T. II. 336 s. [in Ukrainian].
29. Prystajko, V. I. (2006) Chy buv «match smerti»? Dokumenty svidchat'. K. 176 s. [in Ukrainian].
30. Skotsen', O. (1985) Z futbolom u svit. Spomyny. Toronto. 638 s. [in Ukrainian].
31. Smolych, Yu. K. (1983) Tvory: U 8-y t. T. 1. K.: Dnipro, 735 s. [in Ukrainian].
32. Soroka, Yu. V. (2012) Istorija ukrainskogo futbola. Xar'kov. 378 s. [in Russian].
33. Sotsial'no-ekonomichna modernizatsiia v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). (2023) Analitychna zapyska. K. 98 s. [in Ukrainian].
34. Trofym'iak, B. (2001) Himnastychno-sportyvni orhanizatsii v natsional'no-vyzvol'nomu rusi Halychyny. Ternopil': Ekonomichna dumka, 694 s. [in Ukrainian].

35. Ukrains'komu futbolu 115 rokiv: zb. materialiv Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii (L'viv, 26 lystopada 2009 r.). (2009) L'viv. 105 s. [in Ukrainian].
36. Filosofs'kyj slovnyk sotsial'nykh terminiv. (2002) Kharkiv. 672 s. [in Ukrainian].
37. Khroniky kopanoho m'iacha. Istoriia ukrains'koho futbolu v Halychyni ochyma suchasnykiv. (2022). Chastyna 1. 1909–1927. L'viv. 280 s. [in Ukrainian].
38. Chernova, E. M. (1958) Razvitie fizicheskoy kul'tury i sporta na Ukraine za 40 let Sovetskoj vlasti. *Trudy Kievskogo instituta fizkul'tury*. K. Vyp. 4. S. 228–255 [in Russian].
39. Shehots'kyj, K. V. (1972) U hri ta poza hroi. Spohady futbolista. K. 152 s. [in Ukrainian].
40. Dietchy, P. (2010) Histoire du football. Paris. 619 p. [in French].
41. Football(s). Histoire, culture, économie, société. N 1. La Coupe du monde dans toutes ses dimensions. (2022) 221 p.; Football(s). Histoire, culture, économie, société. N 2. Le football anglais entre «people's game» et «global game». (2023) 230 p. [in French].
42. Harley, A. (2005) Football: The First Hundred Years : the Untold Story. Sport in the global society. London: Psychology Press. 289 p.
43. Kocatürk, Ö. (2015) Fenerbahçe football team's journey to Russia (8–22 June 1914). *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 10/9 Summer. P. 341–366 [in Turkish].
44. Legat, F. (2022) Géopolitique du football, 1900-1939. T 1. Paris: BiblioMonde Éditions. 304 p. [in French].
45. Ruzhelnyk, O. (2022) Annexés et déplacés : les clubs de football ukrainiens de Crimée et du Donbass depuis 2014. *Football(s). Histoire, culture, économie, société*. N 1. La Coupe du monde dans toutes ses dimensions. P. 125–136. [in French].
46. Szegedi, P. (2005) Pozíciók és oppozíciók: a futballmező kialakulása, struktúrája és dinamikája Az 1945 előtti debreceni labdarúgás történet-szociológiai elemzése. Budapest. 286 ol. [in Hungarian].
47. Zaborniak, S. (2007) Kultura fizyczna ludnosci ukrainskiej na ziemiach polskich (1868–1939). Rzeszow: Wydawnictwo universytetu Rzeszowskiego. 543 s. [in Polish].